

„DIVANUL” LUI DIMITRIE CANTEMIR – OPERĂ UMANIST-RENASCENTISTĂ

Ioan N. Roșca*

inrosca@yahoo.com

Abstract: First, the author exposes the characterizations given in the most important Romanian studies to the existing humanism of Cantemir's entire work. In this context, the author distinguishes between renaissant aspects and postrenaissant aspects of Cantemir's humanism. He said that the renaissant humanism of *Divanul* work consists in both the agreement between the religious spirit growth and the flesh growth according to requirements of Stoic morality, which excludes abuse and addictions, and the recommending of some moral virtues specific to the poor, respectively, for the rich.

Keywords: renaissance humanism, rational knowledge, ethics, virtue, human dignity.

În ultima jumătate de secol, cercetările filosofice din țara noastră s-au referit atât la concepția filosofică despre lume în genere, cât și la viziunea umanistă care se degajă din ansamblul scrierilor lui Dimitrie Cantemir. Cele mai importante cărți consacrate întregii opere a lui Cantemir au fost realizate, în ordine cronologică, de P. P. Panaitescu¹, Dan Bădărău² și Petru Vaida³. *Divanul*, prima lucrare a viitorului domnitor, a beneficiat, la rândul său, de un studiu introductiv amplu, datorat lui Vasile Câdea⁴.

În ce privește umanismul afirmat de Cantemir în scrierile sale, inclusiv în *Divanul*, cercetătorii amintiți l-au caracterizat ca umanism renașcentist. Așa cum aprecia Petru Vaida, umanismul cantemirian este renașcentist, întrucât constă în „laicizarea concepției despre om și a eticii”⁵.

Aceiași cercetători au precizat că, în ceea ce privește scrierile lui Cantemir, acestea au un caracter umanist, adică laicizează concepția despre om și conduita umană.

P. P. Panaitescu și Dan Bădărău au arătat ca aspecte umaniste admirația exprimată de principele filosof pentru cultura greco-latină și faptul că acesta și-a scris unele lucrări în limba română. Totodată, ei au apreciat că, în contextul umanismului european din aceeași perioadă, umanismul cantemirian se distinge, ca și umanismul românesc din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, prin demonstrarea latinității poporului român, prin care se susținea noblețea culturală a originii acestui popor și dreptul său de a-și asigura independența față de asupritorii străini.

La rândul său, Petru Vaida distinge în scrierile cantemiriene următoarele motive umaniste: afirmarea demnității umane, ideea servirii patriei (a interesului colectiv), ideea că omul se poate folosi de noroc (*fortuna*), elogiul culturii (*humanitas*).

Unele din aspectele amintite, cum sunt afirmarea demnității persoanei, elogiul culturii antice sau motivul folosirii norocului, se regăsesc și în lucrarea lui Cantemir din 1698, fiind specifice umanismului renașcentist. Altele, și anume demonstrarea latinității

* Prof. univ. dr. - Decanul Facultății de Filosofie, Universitatea „Spiru Haret”, București.

¹ P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958.

² Dan Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964.

³ Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, 1972.

⁴ Vasile Câdea, *Studiu introductiv*, în Dimitrie Cantemir, *Divanul*, București, Editura pentru Literatură, 1969.

⁵ Petru Vaida, *op. cit.*, p. 23.

poporului român și ideea servirii patriei, sunt prezente în lucrările de maturitate ale lui Cantemir și constituie, mai curând, caracteristici ale unei concepții umaniste postrenascentiste, marcate de spiritul științific modern și de preocupările politice ale modernității.

În cele ce urmează, încerc să detaliez și să prezint mai cuprinzător în ce constă umanismul renașcentist din *Divanul*, sau, altfel spus, în ce constă „laicizarea concepției despre om și a eticii”.

Orice umanism filosofic afirmă încrederea în libertatea și creativitatea umană și se distinge de altele prin precizarea domeniilor în care consideră că omul se afirmă liber și creator, precum și prin factorii prin care explică afirmarea umanistă a omului.

Umaniștii antici și cei medievali au gândit că omul își manifestă libertatea și creativitatea prin excelență, dacă nu exclusiv, în sfera vieții spirituale. Dar umanismul antic și cel medieval au vizat domenii diferite ale afirmării spirituale și au conceput în mod diferit omul ca factor decisiv al propriei lui afirmări.

De regulă, vechii filosofi greci au susținut că omul se poate desăvârși prin cunoaștere, prin moralitate și cultivarea artelor, deci potrivit adevărului, binelui și frumosului. Totodată, ei explicau acest sens al existenței umane prin omul însuși, prin facultățile lui native, care îl orientează în direcția valorilor amintite.

Influențați de religie și teologie sau chiar teologi, gânditorii medievali au înțeles liberul arbitru al omului în principal ca putere a acestuia de a alege între bine și rău, potrivit valorilor și normelor moralei religioase, iar afirmarea conform moralei religioase era explicată de ei prin concepția lor despre om ca ființă eminentemente religioasă.

Umanismul renașcentist revine, în esență, la concepția antică a afirmării culturale polivalente a omului, fără a se desprinde însă complet de viziunea teologică. Dat fiind că teologia, de care încearcă să se distanțeze, plasa împlinirea sau neîmplinirea umană în plan moral, umanismul renașcentist acordă, la rândul său, prioritate vieții morale, pe care o înțelege însă nu numai religios, ci și laic.

În *Divanul*, „Gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau giudețul sufletului cu trupul” se poartă, într-adevăr, pe teme morale. Conduita umană trebuie să urmărească virtuțile religioase și fericirea celestă, disprețuind plăcerile sensibile, bunurile lumești și puterea laică, cum susține Înțeleptul (sufletul), sau, dimpotrivă, să le cultive pe cele din urmă, ignorându-le pe cele dintâi, cum ar dori Lumea (trupul)?

În urma criticilor reciproce, opoziția radicală dintre cele două poziții pare să se atenueze. Lumea propune o soluție de compromis, ca omul să se bucure de plăcerile lumești măcar a șaptea zi a săptămânii, deci o șeptime din viață: „Nice dzic eu, în toate dzilele și totdeauna ca mine și cu îndrăgitele mele să te veselești desfătări. Ce, de nu în trei dzile o dată, măcară într-o săptămână o dată, prin vremea a șeaze dzile lucrând și isprăvind toate răcodeliile tale, iară a șaptea dzi te odihnește, precum și dumnezeiasca poruncă te învață; și odihnindu-te, bea, mănâncă, te desfătiadză, te dezmiardă și te veselește, ca și tu din munca și din truda mânelor tale să cunoști dulceață.”⁶

Totuși, finalmente, Lumea cedează brusc, iar Înțeleptul decide: „Ce decât să te ascult pe tine și să fiu cu atâta, mai bine să nu te ascult și să fiu și fără atâta...Și măcară în multă, măcară în puțină vreme, cuvintele și învățăturile carile lumea învață de făcut nu sint, căci și cea multă și cea puțină vreme tot mult strică. Căci...cu poftele lumești omul, săracul, sufletul își va pierde.” (*Divanul*, I, &85, p. 133.).

Împăcarea dintre Înțelept și Lume, dintre suflet și trup, dintre etica religioasă și etica laică va fi posibilă prin mijlocirea eticii stoice, pe care Cantemir o reproduce în partea a treia a *Divanului* după cartea *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* a unitarianului polonez Andrea Wissowatius. Ideea centrală a eticii stoice a lui

⁶ Dimitrie Cantemir, *Divanul*, București, Editura pentru Literatură, 1969, I, & 80, p. 119. În continuare, trimiterile bibliografice la citatele din *Divanul* vor fi date în text.

Wissowatius va fi aceea că viciul izvorăște din ignoranță, din neștiință, iar virtutea din cunoaștere rațională. Cu alte cuvinte, prin cunoaștere, omul se va putea folosi de bunurile oferite de lume, rămânând însă virtuos în măsura în care va ști să evite abuzurile și viciile. În viziune stoică, viața laică nu contrazice viața religioasă, virtutea generată de rațiune nu exclude virtutea întemeiată pe credință.

Ideea stoică a virtuții prin cunoaștere va face carieră nu numai în Renaștere, ci și în perioada modernă, regăsindu-se la unii din cei mai mari gânditori, ca Descartes, Spinoza sau Kant.

Deși centrat pe o dezbateră etică, *Divanul* lui Dimitrie Cantemir nu este o carte exclusiv etică. Laicizarea eticii urmărită de tânărul filosof nu se reduce la ideea generală ca omul să se bucure și de plăcerilor sensibile și de diversele bunuri oferite de viață, ci are reverberații mai ample, care cuprind și planul vieții economice și social-politice.

Precum se știe, conduita morală a omului nu se afirmă în sine, izolat, în stare pură, ci este inserată, ca o dimensiune specifică, în diferitele activități umane. În *Divanul*, omul laic apare ca ins moral sau imoral nu numai în funcție de felul rațional sau, respectiv, nerațional în care se raportează la bunurile de consum, ci și în alte ipostaze, cum sunt cele de lucrător sau nelucrător, de sărac sau bogat, de drept sau nedrept. Or, chiar dacă sunt considerate în genere eticist, aceste ipostaze țin de domenii distincte ale activității umane, de cele economico-sociale. Ca urmare, Cantemir propune o serie de virtuți laice specifice poziției pe care o ocupă oamenii în aceste domenii. El recomandă celor săraci răbdarea și speranța, iar celor bogați hărnicia, lipsa lăcomiei și caritatea. Implicit, dar și explicit, el critică lenea, actele de uzurpare și fratricid din rândurile boierimii, ca și politica de împilare a celor săraci.

Cantemir extinde virtuțile laice de la cele ale omului corporal, sensibil la cele ale omului economico-social în contextul aceleiași confruntări prin care Înteleptul critică unele din abuzurile comise de Lume.

De fapt, Cantemir ajunge la concluzia concilierii eticii religioase cu etica rațională, stoică, chiar pe parcursul redării disputei dintre Întelept și Lume. Consider că victoria finală a Înteleptului prin faptul că Lumea cedează brusc și fără o motivație convingătoare semnifică mai curând primatul eticii religioase asupra celei profane, iar nu faptul că ele ar rămâne într-o opoziție ireconciliabilă.

În final, menționez că variatele afirmări umaniste ale omului, de la cele religioase la cele laice, precum și posibila lor conexiune, sunt explicate de tânărul învățat Dimitrie Cantemir prin omul însuși. În spirit renașcentist, el caracterizează omul nu numai prin suflet, ci și prin trup, reabilitând corporalitatea umană în raport cu ascetismul medieval. Totodată, considerând că omul se superiorizează prin suflet, definește sufletul nu numai religios, prin credință, ci și laic, prin rațiune. Cât privește raportul dintre cele două facultăți, deși admite acordul acestora, înclină să recunoască primatul credinței, afirmând că „omul... trebuie să arate adevărul cu lumina credinței”. (*Divanul I*, & 77, p. 112).

